

соглашением» [11, 289]. А «улучшение быта крестьян – задача трудная и крайне мудреная... самое филантропическое законоположение не может улучшить быт бывших крестьян наших без их содействия, без их труда» [11, 288].

Варто зазначити, що внаслідок проведення реформи селяни Глухівського повіту отримали земельні наділи розміром 1,5 десятин на ревізку душу, а відробіткова рента становила 34, 5 дні з одного наділу [11, 291].

Для ефективного упровадження реформи та з метою нагляду і керівництва селянськими справами 16 березня 1861 р. було створене Губернське у селянських справах присутствіє та запроваджено інститут мирових посередників. В. Туманський був обраний головою мирового з'їзду Глухівського повіту [10, 53].

Незважаючи на те, що він обіймав громадські посади, В. Туманський не був публічною людиною. Це підтверджує й Ю. Шемшученко, зазначаючи, що «деревенская его жизнь была «затворнической и скучной». Свободное время он коротал за чтением и преферансом, периодически выезжая по служебным и семейным делам» [9, 14].

12 лютого 1885 р. В. Туманський подав скаргу в Чернігівське губернське правління на «Глуховского уездного исправника за медлительность в взыскании с крестьян бывших владений его 3919 руб. 20 коп. дополнительных платежей за усадьбную и земельную повинность» [12, 6].

Помер В. Туманський у травні 1889 р. у Чорторигах, де прожив майже усе життя. Він був двічі одружений – спочатку (за даними, які наводить Ю. Шемшученко) на чеській акторці, від шлюбу з якою мав доньку Маріанну [9, 15], а потім на дочці відомого декабриста Марії Олександрівні фон дер Брігген, з якою мав ще трьох дітей – Ольгу (1847 р.), Михайла (1849 р.) і Софію (1850 р.) [1, 75-76].

Посилання

1. Модзалевський В. Малоросійський родословник. – К., 1998. – Т. 5. – Вип. 2.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф.133, оп. 1, спр. 278.
3. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 5073.
4. ДАЧО, ф. 137, оп. 1, спр. 12.
5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – СПб, 1865.
6. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 12945
7. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 13003.
8. ДАЧО, ф. 127, оп. 219 а, спр. 122.
9. Шемшученко Ю. Наш друг Туманский. – К., 2000.
10. Дорошенко П. Я. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии // Труды Черниговской архивной комиссии / Под ред. В.Л. Модзалевского. – Вып. 9 (Материалы по истории освобождения крестьян). – Чернигов, 1912.
11. Извлечения из журналов Черниговского дворянского губернского комитета об улучшении быта помещичьих крестьян // Труды Черниговской архивной комиссии / Под ред. В.Л. Модзалевского. – Вып. 9 (Материалы по истории

освобождения крестьян). – Чернигов, 1912.
12. ДАЧО, ф.127, оп. 60 а, спр. 89.

Тригуб А.А. К биографии Владимира Туманского (1809-1889)

В статье рассматривается биография помещика Черниговской губернии, предводителя дворянства Глуховского уезда (1851-1866) В.И. Туманского.

Ключевые слова: В.И. Туманский, Глуховский уезд, помещик, уездный предводитель дворянства.

Tryhub O.O. To Volodymyr Tumanskyi's biography (1809-1889)

In article the biography of Chernihiv province landowner and Hlukhiv county marshal of the nobility (1851-1866) V.I. Tumanskyi are stated.

Key words: V.I. Tumanskyi, Hlukhiv county, landowner, county marshal of the nobility.

28.03.2011 р.

УДК 738:658.118:069.7

Л.О. Гавриш

ПУБЛІКАЦІЇ ДОСЛІДНИКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗБУТ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ

У статті на основі публікацій другої половини ХІХ століття зроблено спробу узагальнити матеріали про збут гончарних виробів в Чернігівській губернії в окреслений період.

Ключові слова: Чернігівська губернія, гончар, гончарство, збут, обмін, дослідження, земство.

У другій половині ХІХ ст. на території Чернігівської губернії діяло більше шістдесят гончарних осередків, близько двадцяти гончарних цехів [1, 352-356]. Таке поширення кустарного промислу можна пояснити наявністю на окресленій території багатих родовищ гончарної глини та значною на той час потребою населення в глиняному посуді, оскільки він у співвідношенні ціна-якість максимально відповідав запитам споживачів.

Основний масив публікацій про згадуваний кустарний промисел Чернігівщини припадає на період його найвищого розвитку та піднесення – другу половину ХІХ – початок ХХ ст. Вивчення тих з них, що містять інформацію про збут гончарних виробів у другій половині ХІХ ст., має важливе значення, оскільки допоможе дослідникам простежити економічні зміни в окремих гончарських господарствах та скласти цілісну картину розвитку гончарного промислу Чернігівської губернії в досліджуваний період.

У Російській імперії внаслідок реформ, проведених у 1860-х роках, розпочалися зміни в політичному й соціально-економічному житті країни. Кустарні промисли, зокрема гончарний, стали об'єктом їх вивчення державними установами (Російське географічне товариство, Міністерство державного майна, Департамент Торгівлі та Мануфактур, Міністерство Землеробства й Державного Майна). Важливу роль у цій справі відіграли земства, створені 1864 року, і статистичні комітети, що діяли в їх структурі. Матеріали, зібрані істориками, етнографами, статистами, геологами друкувались у збірниках, виходили окремими виданнями. У пропонованій студії зроблено спробу охарактеризувати опрацьовані автором статті публікації другої половини XIX ст., що є джерелом матеріалу про збут гончарних виробів у Чернігівській губернії, порівняти їх інформаційні можливості, пояснити причини появи окремих досліджень, з'ясувати рівень вивчення означеного питання.

Першим відомим дослідженням окремого гончарного осередку не тільки на Чернігівщині, а й на Лівобережжі загалом, стала стаття Павла Маєвського «Горшечный промысел в с. Шатрицах» (1862), що була вміщена в «Памятной книжке Черниговской губернии». Автор дав стисло характеристику «горшечного промысла» с. Шатрище Новгород-Сіверського повіту. В контексті даного дослідження важливими є матеріали про збут гончарних виробів: ціни на горщики («горшок средней меры ценится в 1 копейку серебром, а самые большие продаются по 3 и 4 копейки» [2, 88]), регіони продажу («горшечники сбывают свой товар по окрестным селам, но более всего они отправляют его в соседнюю Орловскую губернию» [2, 88]), обмін посуду на «хліб» («сколько зерна в горшок влезет – столько он и стоит» [2, 88]). Зазначено також, що гончарі транспортували вироби «в телегах, обвязанных соломой, ... по 100 или 150 штук» [2, 88]. Автор подав також типовий склад окремої рахункової одиниці при продажу – «горшечной сотни» («10 борщевней – самых больших горшков, 20 владовцев, 20 яливцев, 20 кашников, 20 горшечников и 10 махоток – самых маленьких» [2, 88]). Стаття Павла Маєвського «Горшечный промысел в с. Шатрицах» має велике значення для вивчення гончарства Чернігівщини у досліджуваній період. Вона єдина з відомих автору на цей час публікацій містить досить повну інформацію про збут гончарних виробів у окремому осередку Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. Окрім того, публікація стала джерелом інформації для багатьох дослідників та земських спеціалістів, які вивчали кустарний промысел досліджуваної території, про що мова йтиме далі.

Від часу виходу статті Павла Маєвського

тривав майже 40-річний період, коли гончарство Чернігівської губернії не потрапляло в поле зору етнографів та істориків. На думку автора статті, таку неувагу можна пояснити наступом на українство з боку уряду, що почався з сумнозвісного «Валуєвського циркуляра» (1863) та був остаточно підкріплений Емським указом Олександра I (1876). Ці заходи були покликані покласти край автономістичним настроям прогресивної частини українців, а етнографічні дослідження різних сфер життя нації перешкоджали їх викоріненню.

Натомість, починаючи з 60-х років XIX ст., активною складовою частиною суспільного руху стали земства. Саме вони почали здійснювати статистичні та економічні обстеження кустарних промислів. Чернігівське губернське земство також постійно цікавилось їх станом, окреслювало шляхи по вдосконаленню та вирішенню нагальних проблем. Пояснюється цей інтерес тим, що актуальним поставало питання по переведенню кустарних промислів на артільний спосіб ведення виробництва, який би полегшував економічний контроль з боку держави над ними і сприяв наповненню державної казни шляхом упорядкування податків.

Звіт про діяльність Чернігівського губернського земства упродовж більш ніж 30-ти років, спрямованого на підтримку й розвиток кустарних промислів, зокрема гончарного, було опубліковано 1897 року в «Обзоре деятельности земств по кустарной промышленности (1865-1897)». З матеріалів, що стосуються збуту готових гончарних виробів, дізнаємося про кількість посуду, який укладався на віз для подальшого транспортування («100-150 штук разной посуды, рубля 3-4 стоимостью» [3, 282]), регіони продажу («расходятся по всей Черниговской губернии и доходят до Киева, простые же деревенские горшки захватывают «Полтавщину» [3, 280]), найбільш поширену форму збуту – обмін, участь посередників у продажу гончарних виробів. Серед заходів зі сприяння збуту пропонувалися: організація артільних складів, надання кустарям оборотних коштів та кращих зразків гончарних виробів для наслідування. Згадано, що Глухівська управа 1890 р. внесла на розгляд Чернігівського земства рекомендації преміювати майстрів, які робитимуть за наданими зразками, «для облегчения сбыта изделий устройте в земском доме выставку их, а также принять и другие меры, какие окажутся нужными: выставки на станциях жел. дорог, отправление образцов изделий на счет земства в центральные склады, на местные и всероссийские выставки и т.п.» [3, 288-289]. Але пропозиції Глухівської управи земство піддало критиці, оскільки планувалося створити дві великі майстерні, які б мали власників, а тому б не вирішували проблем одноосібних кустарів. Земство ж, у свою чергу, проповідувало ідею

артільності як максимально ефективного способу організації гончарного кустарного виробництва та створення невеликих гончарних майстерень у провідних осередках.

Того ж 1897 р. було опубліковано результати обстеження гончарного промислу Чернігівської губернії геологом П. Земятченським, яке він здійснив за дорученням Міністерства Землеробства та Державного Майна у 1896 році. Одним із завдань відрядження був збір інформації про кустарний промисел з «его естественной-исторической стороны» [4, 216]. У звіті згадано кожний гончарний осередок губернії: поряд із детальною інформацією про поклади та технічну характеристику глин є матеріали, що стосуються досліджуваного питання. Зазначено, що гончарі с. Осьмаки збувають частину гончарних виробів у найближчих селах, частину обмінюють на зерно в Полтавській губернії [4, 228]. Гончарі Глухова, які почали надавати перевагу виробництву цегли, не могли забезпечити потребу місцевого населення в посуді, тому, за свідченням П. Земятченського, його почали завозити із сусідніх осередків і навіть з Києва [4, 235]. Цю інформацію підтверджено і в «Обзоре деятельности земств по кустарной промышленности (1865-1897)», де, окрім Києва, імпортерами посуду до Глухова названо Кролевець і Шатрище [3, 287]. Тулиголовські гончарі свій неполив'яний «чорний» посуд самостійно розвозили по селам, або ж продавали в Глухів, тоді як в Кролевіці його не купували, оскільки там був попит на «жовтий» посуд, а його з тулиголовської глини зробити технологічно неможливо. Цікавою є інформація про те, що часто тулиголовський посуд за низьку ціну купували глухівські гончарі для подальшого перепродажу [4, 237-238]. Майстри Микільської Слобідки мали, за інформацією П. Земятченського, постійний ринок збуту своїх виробів – м. Київ, який знаходився за 8 верст від села [4, 240-241]. В Олешні увагу спеціаліста привернула до себе робота Навчальної земської майстерні (1894), оскільки з її діяльністю уряд пов'язував подальший розвиток гончарства в осередку. Зазначено, що виробниці майстерні на Чернігівських ярмарках користувалися попитом – «привезённая партия была распродана в несколько часов» [4, 217], а значить, виробництво мало перспективи розвитку, що було важливим для земства. Інформацію про інший значний гончарний осередок Чернігівської губернії – Шатрище – було б цікаво порівняти з матеріалами з вище згадуваної статті Павла Маєвського. За більш ніж 30 років гончарство в селі стало втрачати лідируючі позиції: в часи П. Маєвського воно було головним заняттям селян для забезпечення життя («здесь почти каждый житель горшечник» [2, 87]), тоді як П. Земятченський зафіксував уже

інші дані: гончарством займаються лише у ста дворах у вільний від обробітку землі час [4, 235]. Свій посуд шатрищенські гончарі почали возити, крім Орловської (як за часів П. Маєвського – Л. Гавриш), ще й в Курську губернію, тобто розширили регіон збуту [4, 232]. Інформація про те, продають чи обмінюють посуд на «хліб», ціни на вироби, на жаль, відсутня.

Наступного, 1898 року, було опубліковано дослідження кустарних промислів Чернігівської губернії інженером-технологом М. Пакульським. Розділ «Обработка минералов» містить матеріал про гончарство. Разом із детальною характеристикою родовищ глин, економічних показників кустарного промислу подано й інформацію про збут глиняних виробів. Зокрема, зазначено, що вироби продають «на сельских базарах, местных ярмарках в местечках, уездных городах» [5, 102]. М. Пакульський розумів важливість «разумно организованного сбыта изделий» [5, 94], який, на його думку, був неможливим без дешевого кредитування кустарів, організації складів гончарних виробів для подальшого їх продажу. Збутом займалися як самі гончарі, так і перекупники, до яких дослідник зараховував «более зажиточных местных или соседних крестьян, мелких торговцев или же евреев, продающих непосредственно потребителям» [5, 103]. Переходячи через посередників, вироби зростали в ціні на 30 % [5, 103]. Зазначено також, що перекупники найчастіше обмінювали гончарну продукцію «на продукты сельского хозяйства» [5, 103]. Коли ж збут вівся за гроші, то ціни були такі: «Горшок маленький 1 к., средний 2-3 к., большой 5 к., кувшин для молока 2-3 к.; поливальные – макотра (2-3 вед.) 10 к., банка для масла 5-8 к., боченок для водки 10-12 к., кувшины для воды (кубышки) 5-8 к., горшки для цветов (вазоны) 3-8 к., за штуку» [5, 103]. Подаючи матеріал про обмін гончарних виробів на «хліб», автор послугувався інформацією зі статті «Горшечный промысел в с.Шатрищах» згадуваного вище Павла Маєвського. Цікаво, що роздрібні ціни на глиняний посуд, порівняно з часом написання статті Павлом Маєвським, а це період у 36 років, зросли в середньому майже вдвічі («середній горщик» з 1 коп. – до 2-3 коп., «великий» – з 3-4 коп. – до 5 коп.). Таке порівняння дозволяє припустити, що значне подорожчання продукції відбулося через інфляційні процеси та збільшення витрат на сам виробничий процес (сировина, паливо, праця найманих робітників і т.д.). Це стало однією з причин того, що кустарне виготовлення глиняних виробів не витримало конкуренції з промисловим виробництвом і поряд з іншими об'єктивними причинами (за М. Пакульським це також конкуренція між самими

гончарями, ввезення гончарних виробів кращої якості із сусідніх губерній [5, 94-95]) призвело до його поступового занепаду.

Як бачимо, три останні аналізовані публікації взаємодоповнюють одна одну у досліджуваному питанні. Вони різняться інформацією, але те, що вони вийшли майже одночасно, дає можливість скласти цілісну картину на певному хронологічному зрізі – кінці XIX ст. (є дані про регіони збуту, продаж та обмін гончарних виробів, ціни, участь у процесі самих гончарів та посередників).

Лише майже через 40 років продовжилось започатковане Павлом Маєвським вивчення окремих гончарних осередків Чернігівської губернії. Розвідку, присвячену гончарству с. Олешня, 1899 року опублікував етнограф М. Могильченко. Стаття «Гончарство в с. Олешні у Чернігівщині» [6, 53-67] була вміщена в 1 томі «Матеріалів до українсько-руської етнології». Про збут тут згадано побіжно, в одному абзаці, де подано пояснення до ілюстрації, де зображено гончаря на ярмарку в Чернігові (вказано на нарощений шалівкою віз з перекладеним солом'яним посудом, підготовленим для продажу). Цікаво, що гончарі Шатрищ, як зазначав П. Маєвський, віз обв'язували солом'яними джгутами [2, 88]. Пояснити невеликий обсяг інформації про досліджуване питання можна тим, що автор прагнув якомога повніше охарактеризувати процеси заготовки глини, формування посуду та випалювання. Збут виробів швидше стосувався питань економіки, а не етнології, тому, на мою думку, автор аналізованої статті не виокремив його з-поміж інших.

Отже, наразі автором не виявлено жодного джерела, яке б у повному обсязі містило інформацію з аналізованого питання (способи збуту, оптові та роздрібні ціни на вироби, склад та ціна гончарної сотні, умови транспортування, регіони збуту, участь гончарів і посередників у процесі реалізації товару і т.д.). Існуючі відомості про досліджувану проблему можна умовно поділити на дві групи: матеріали етнографічного та статистико-економічного характеру. Кількісна перевага останніх пояснюється тим, що народні промисли, починаючи з 1860-х років потрапили в поле економічних інтересів уряду, який задіяв для їх обстеження кращих спеціалістів (геологів, статистів, інженерів, технологів). Незначна кількість виявлених досліджень етнографічного спрямування обумовлена несприятливими політичними умовами в країні. Існуючі фрагменти значно різняться хронологічно і територіально, що ускладнює складання цілісної картини про стан збуту готової гончарної продукції в Чернігівській губернії у певний часовий проміжок. Комплексно було обстежено розвиток гончарства Шатрищ й Олешні, але про збут інформація є тільки в першому

дослідженні. Про гончарний промисел загалом і збут зокрема решти з понад шістдесяти осередків Чернігівської губернії знайдена розпорошена інформація в розрізних джерелах.

Перспективними джерелами в плані виявлення невідомої інформації про досліджуване питання є земські звіти та архівні матеріали, які ще мало вивчені. Аналіз стану наукової розробки порушеного питання дозволяє говорити про малодослідженість цієї проблеми в українській керамології.

Посилання

1. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К.: Молодь, 1993.
2. Маєвський П. Горшечный промысел в с.Шатрищах // Памятная книжка Черниговской губернии. – Чернигов: изд. Черниг. губернского стат. ком., 1862.
3. Деятельность земства Черниговской губернии // Обзор деятельности земств по кустарной промышленности (1865–1897). – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1897.
4. Землячєнский П.А. О залегах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: тип. В.Киршбаума, 1897. – Т. IV.
5. Пакульский Н.А. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К.: тип. И.И.Горбунова, 1898.
6. Могильченко М. Гончарство в с.Олешні у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. I.

Гавриш Л.А. Публикации исследователей Черниговской губернии второй половины XIX в. как источник информации о сбыте гончарных изделий

В статье в материалах публикаций второй половины XIX в. осуществлена попытка обобщить материал о сбыте гончарных изделий в Черниговской губернии в данный период.

Ключевые слова: Черниговская губерния, гончар, гончарство, сбыт, обмен, исследование, земство.

Havrysh L.O. The published works of the Chernihiv Government of the late 19-th century as a source of information on the sale of earthenware

In this article generalize the materials on the sale of earthenware in the Chernihiv Government on the basis of the published works of the late 19th century is made.

Key words: the Chernihiv Government, potter, pottery, sale, exchange, study, government council.

14.03.2011 p.